

ТЕРМІНОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'373.46:367.4

Л.Б.Гарашченко

АНАЛІТИЧНІ НОМІНАЦІЇ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ГАЛУЗІ В КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Статтю присвячено аналізу основних принципів когнітивного підходу до вивчення аналітичних термінів науково-технічної галузі. Окреслено вихідні положення та основні стадії когнітивного дослідження корпусу термінів, визначено важливість ономасіологічного аналізу як складової вивчення сутності аналітичного термінотворення.

Ключові слова: когнітивне термінознавство, когнітивно-ономасіологічний аналіз, термінологія, аналітичні терміни, концепт, фрейм.

Гарашченко Л.Б. Аналитические номинации научно-технической отрасли в когнитивно-ономасиологическом аспекте. *Статья посвящена анализу основных принципов когнитивного подхода к изучению аналитических терминов научно-технической отрасли. Определены исходные положения и основные стадии когнитивного исследования корпуса терминов, выделена важность ономасиологического анализа как составляющей изучения сущности аналитического терминообразования.*

Ключевые слова: когнитивное терминоведение, когнитивно-ономасиологический анализ, терминология, аналитические термины, концепт, фрейм.

Garashchenko L.B. Analytical category scientific-technical sphere's in the cognitive-onomasiological aspect. *The article contains the thorough exploration of the cognitive approach to scientific-technical sphere's analytical terms' investigation. Basic cognitive research's stages of the terms' system as well as its initial principles were substantiated in succession. The elaborating of the nature of the analytical term-building, the importance of the onomasiological analysis as its constituent claimed to be dominant.*

Keywords: cognitive terminological science, cognitive-onomasiological analysis, terminology, analytical terms, concept, frame.

Особливе місце серед сучасних дослідницьких течій у мовознавстві посідає когнітивна лінгвістика — напрям, скерований на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою інтеріоризованої дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду [10: 213]. Сучасна когнітивна лінгвістика, розглядаючи мовну творчість у нерозривному зв'язку з процесами пізнання, мислення і свідомості, із суто мовного погляду на дериватологію переходить на глибинний, концептуальний рівень її осмислення. Такий підхід до вивчення природи людського пізнання «уможливило встановлення тісних взаємозв'язків між мовною і концептуальною картинами світу» [7: 1].

Термінологія, що є одним із інструментів наукового пізнання, має найтісніший зв'язок із категоріями мислення, тому що формування термінів зумовлюється мовною свідомістю людей, які створюють інформаційний світ спеціальних знань, що є необхідним у розвитку пізнавальної та

перетворювальної діяльності. Нерозривна єдність терміна та позначуваного ним поняття створює базу для наукового термінотворення, а розуміння цього дозволяє розглядати термін «як значущу одиницю, яка відображає навколишній світ й одночасно є результатом та інструментом пізнавальної діяльності людини» [5: 7].

У галузі когнітивної лінгвістики теоретичною базою дослідження слугують праці вітчизняних і зарубіжних мовознавців О.С. Кубрякової, Ю.С. Степанова, В.Ф. Новодранової, О.О. Селіванової, С.А. Жаботинської та інших. Когнітивний підхід розвивається і в наукових працях на матеріалі української, англійської, німецької мов на прикладі різноманітних лексичних і граматичних класів номінативних одиниць (роботи І.І. Казимир, О.В. Коновалової, С.А. Страйкової, С.С. Богуславського, О.Ю. Южакової та інших).

Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених проблемам термінологічної номінації, на сьогодні актуальними залишаються питання вивчення термінологічних одиниць, зокрема складених за будовою, різних галузей знань. Саме для того, щоб мати повне уявлення про механізми утворення аналітичних номінацій, слід звернутися до когнітивного підходу у вивченні термінів і подивитися на словосполучення крізь призму когнітивних і психологічних процесів у свідомості індивідів, що беруть участь у побудові цих мовних одиниць.

Мета нашої статті – розкрити специфіку когнітивного підходу до вивчення термінів як до засобів вербалізації відповідної концептуальної сфери, визначити етапи такого дослідження, розглянути явища категоризації та концептуалізації, що є когнітивним підґрунтям для створення терміна.

Предметом дослідження стали аналітичні терміни науково-технічної галузі.

За спостереженнями В.Ф. Новодранової, сутність когнітивного термінознавства полягає у вивченні термінології в рамках когнітивної лінгвістики, що передбачає «побудову концептуальної моделі певної галузі знання й визначає взаємозв'язки між структурами знання та їх мовним вираженням» [11: 83]. Така концептуальна модель складається з різноманітних уявлень – концептів, що у вигляді фреймів по-різному відбивають фрагменти реальної картини світу й неоднакові за значущістю.

У когнітивному аспекті термін розглядається як носій конденсованої і водночас максимально конкретної інформації про позначене, засіб мовного вираження наукового мислення у процесі комунікації [2: 129], вербалізований спеціальний концепт, що виникає, удосконалюється в процесі пізнання, яке матеріалізується у науковому дискурсі [4: 233 – 234].

Ми, слідом за О.О. Селівановою, розуміємо концепт як інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих унаслідок взаємодії п'яти психічних функцій свідомості у взаємодії з позасвідомим [8: 292]. Усі концепти перебувають у тісних взаємозв'язках та відношеннях, завдяки яким можна шляхом

концептуального аналізу дослідити й описати концепти, а отже, і ті знання, які вони в собі містять.

Процес концептуалізації тісно пов'язаний із процесом категоризації. Категоризація — це здатність людини класифікувати явища, розподіляти їх за різними класами, розрядами, категоріями. Дослідники зазначають, що концептуалізація відбувається на ментальному рівні, а процеси категоризації — лише на мовному.

Категоризація з позицій когнітивної парадигми — це відбиття процесу, який співвідносить предмет наукової думки з конкретною концептуальною категорією і визначається мовним знаком. Оскільки термін повинен слугувати ефективним інструментом наукової комунікації через упорядкування, зберігання, перероблення та передавання інформації, то він має ґрунтуватися на певних ментальних категоріях, що закладені в пам'яті спеціаліста.

Процеси категоризації та концептуалізації є двома формами пізнання світу у вигляді класифікаційної діяльності розуму людини: концепти й категорії є наслідком систематизації й упорядкування знання, яке людина одержує. У зв'язку з цим «мовні одиниці і, зокрема, терміни, вивчаються не окремо, а з позицій того, як вони відбивають світогляд людини, її сприйняття світу й засоби його концептуалізації та категоризації у мові» [5: 8].

Когнітивний підхід пов'язаний із моделюванням фреймової структури, презентацією її у вигляді фрейма. У сучасних дослідженнях фрейм постає як різновид когнітивної моделі. «Фреймовий характер терміна забезпечує специфіку асоціативного поля терміна, яка виявляється в наявності значної кількості реакцій-прикладів, що відбивають ступінь володіння спеціальними знаннями» [6: 11].

Ми погоджуємося з думкою В.Ф. Новодранової, що «фрейм будь-якої терміносистеми можна розглядати як своєрідну ієрархічну низку субфреймів, функціонально пов'язаних між собою» [11: 84]. Блоки цього фрейма заповнюються конкретною інформацією стосовно цієї терміносистеми, при цьому мовне оформлення залежить від понятійної структури терміна та його місця у системі. Усі блоки фрейма пов'язані специфічними для цієї терміносистеми ієрархічними відношеннями. На думку дослідниці, окрім репрезентації терміносистеми у вигляді фреймів, необхідно виявити мовні форми виокремлення терміноконцептів та проаналізувати їх на рівні словотвору, оскільки «у морфологічному термінотворенні беруть участь терміноелементи, що несуть мінімальну інформацію про мисленнєві операції та термінотворчі моделі й здатні відтворити в мовній формі логіко-поняттєві категорії певної галузі знань» [11: 84]. У семантичному термінотворенні, що розглядається з когнітивних позицій, важливе місце посідає метафоризація.

Цінним є перший в українській мові досвід когнітивно-ономасіологічного опису назв лікарських рослин, проведений В.В. Калько, методологічною основою якого виступає розроблена О.О. Селівановою методика когнітивно-ономасіологічного аналізу, що ставить перед собою глобальну мету — дослідження «номінативно-семіотичного аспекту мови з погляду її внутрішньо- та зовнішньолінгвістичних детермінант, аналіз різноманітних

“слідів” людського досвіду, когніції, відчущань, інтуїції, несвідомого в мовних знаках, у системі мовної організації, у її текстово-дискурсивній репрезентації» [9: 7 – 8].

О.О. Селіванова пропонує здійснювати когнітивно-ономасіологічний аналіз двома етапами. Перший етап передбачає встановлення ономасіологічної ознаки або ознак (мотиваторів) одиниці, ономасіологічного базису, який представляє словотвірну модель або граматичний статус слова, а також визначення характеру зв'язку ознак – синтактикоподібного чи асоціативного (для композитів, складених найменувань і фразеологізмів), їхньої проєкції на значення, специфіки акцентологічного оформлення знака, його конотативних відтінків [10: 217 – 218]. Другий етап когнітивно-ономасіологічного аналізу спрямований на реконструкцію мотиваційної бази у структурі знань про позначене – ментально-психонетичному комплексі, концепті, фреймі, ментальній моделі [10: 218].

Важливим аспектом у дослідженні й вивченні номінативних одиниць є ономасіологічний підхід – від змісту до форми, адже зміна наукових парадигм у лінгвістиці та їх інтеграція зумовила «висунення на перший план ономасіологічних аспектів аналізу фактів мови з домінуючим напрямком від інтенції (задуму) – до мовної форми реалізації» [1: 7].

Г.А. Уфімцева зазначає, що ономасіологічним підходом до дослідження мови на відміну від семасіологічного є той, який розглядає змістовий бік мовних одиниць не з огляду формування їхніх внутрішньосистемних значень і механізму семантичного поширення слів і словосполучень, а з огляду предметної скерованості, тобто співвіднесеності мовних одиниць з позамовним предметним рядом, коли ця співвіднесеність виступає засобом позначення, номінування останнього [14: 19].

Подібної думки дотримується Н.А. Цимбал, аналізуючи термінологічну лексику органічної хімії: «Ономасіологічний підхід сприяє пізнанню закономірностей номінації понять, зокрема наукових, оптимізації їхньої унормованості; він дозволяє з'ясувати не лише процеси найменування, механізм вибору з концептуальної системи носіїв мови тих чи тих мотиваторів, а й визначити можливість вторинного позначення терміна, внутрішньогалузевого та міжгалузевого, виявити інтенцію внутрішнього програмування мотиваційної бази та детермінанти номінації» [12: 31].

Ономасіологічний підхід до вивчення аналітичних номінацій пов'язаний із виділенням двох основних категорій, які визначають мотив позначення – ономасіологічний базис, що вказує на певний понятійний клас (родове поняття), й ономасіологічну ознаку, яка позначає видові відмінності, що виділяють предмет усередині класу. Існує ще й третя ономасіологічна категорія – предикат (зв'язка), який пов'язує ономасіологічний базис та ономасіологічну ознаку і вказує на структури знання людини про навколишній світ.

У результаті аналізу ономасіологічної структури терміносполуки можна виявити зв'язки між базисом і ознакою, а також співвідношення мовних одиниць із концептуальною картиною науково-технічної галузі, з'ясувати, чи відбувається в процесі номінації позначення конкретного простого

поняття, складної ознаки або сукупності ознак, чи має місце поступове введення властивостей у вже субкатегоризоване поняття.

Ономасіологічна структура терміносполуки відображає понятійну структуру словосполучення, тобто родо-видові зв'язки, і виявляється у формально-граматичній структурі терміна. В аналітичному терміні ономасіологічним базисом є опорний компонент, а ознакою, що виражає видові відмінності, — залежні компоненти словосполучення. Так, у терміні *вібраційне напруження* головне слово (*напруження*) вказує на дію (категоріальне поняття) від дієслова *напружити*; залежне слово *вібраційне* вживається на позначення руху дії, при якому почергово зростають і спадають за часом значення величини, що характеризують напруження.

За допомогою терміносполук, що описують результати пізнавальної діяльності людини, відображають роботу людської когніції, процесів категоризації і концептуалізації, можна найбільш повно відобразити когнітивні і психологічні механізми, що беруть участь у побудові мовної категорії.

Категоризація мовного матеріалу відображає когнітивне тлумачення кожного слова, що демонструє особливу категорію чи категорії як одиниці певної ієрархічної системи, в якій спостерігаються гіперо-гіпонімічні відношення, а також системи, в якій зазвичай можна виділити так званий базовий рівень в таксономії слів, відповідно до якого на вищих рівнях зазначаються абстрактні найменування категорії, а на нижчих — найбільш конкретні предстваники однієї і тієї самої категорії [3: 96 — 114].

Це можна проілюструвати на прикладах фрагмента категорії «машини, прилади, устаткування». На базовому рівні цієї категорії виділяються такі різновиди машин для перетворення якого-небудь виду енергії, як **двигун, генератор**. На першому і другому субкатегоріальних рівнях у цих підкатегоріях виділяються конкретні видові машини, що позначаються відповідними термінами: *двигун* > *вихрокамерний двигун, електричний двигун* > *трифазний електричний двигун, безколекторний електричний двигун, однофазний електричний двигун, синхронний електричний двигун, асинхронний електричний двигун* > *багатошвидкісний асинхронний електричний двигун*; *генератор* > *кисневий генератор, обернений генератор, електричний генератор* > *електричний генератор з чітко виявленими полюсами, електричний генератор із нечітко виявленими полюсами*.

Варто підкреслити, що вивчення науково-технічної термінології у межах когнітивного підходу передбачає вивчення процесу співвідношення думки з певною концептуальною категорією, виокремлення когнітивно-понятійних концептів професійної сфери знань або діяльності мовного колективу і визначення взаємозв'язку між знаннями і пізнанням, а також їх віддзеркалення у мовних одиницях.

Отже, комплексне вивчення аналітичних термінів науково-технічної галузі в межах когнітивного підходу дозволить визначити природу концепту і показати його зв'язок з іншими концептуальними структурами, розкрити джерела і механізми утворення цих номінативних одиниць, дослідити їх як за особливостями форми, так і за змістовою вагою в терміносистемі.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бацевич Ф.С.** Очерки по функциональной лексикологии / Ф.С. Бацевич, Т.А. Космеда. – Львов, 1997. – 392 с.
2. **Ельцова Л.Ф.** Роль термина в научной коммуникации / Л.Ф. Ельцова // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования. Сборник науч. трудов под ред. Л.А. Манерко. – Рязань : Изд-во РГПУ им. С.А. Есенина, 2002. – С. 128–130.
3. **Кубрякова Е.С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. **Лейчик В.М.** Терминоведение : Предмет, методы, структура : [монография] / В.М. Лейчик. – 2-е изд. – М. : КомКнига, 2006. – 256 с.
5. **Олещенко Ю.Р.** Російська термінологія матеріалознавства : когнітивний та системно-функціональний аспекти вивчення : Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Ю.Р. Олещенко. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
6. **Пешехонова Т.Н.** Репрезентация языковых лингвистических знаний в структуре ассоциативно-вербальной сети: Дис. ... канд. філол. наук / Т.Н. Пешехонова. – М., 2009. – 263 с.
7. **Ракшанова Г.** Специфіка світосприйняття в науково-технічному спілкуванні [Електронний ресурс] / Г. Ракшанова // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – 2006. – 8 с. – Режим доступу : <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1952>.
8. **Селіванова О.О.** Лінгвістична онимасіологія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
9. **Селіванова О.О.** Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
10. **Селіванова О.О.** Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. **Татаринов В.А.** Общее терминоведение : Энциклопедический словарь / В.А. Татаринов // Российское терминологическое общество РоссТерм. – М. : Московский Лицей, 2006. – 528 с. – (Библиотека журнала «Русский Филологический Вестник», Т. 44).
12. **Цимбал Н.** Онимасіологічний погляд на термінотворення в органічній хімії / Наталія Цимбал // Українська мова. – 2007. – № 1. – С. 30–36.
13. **Южакова О.** Дослідження українських терміносистем і термінних номінацій у когнітивному аспекті / Олена Южакова // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – Львів, 20012. – № 733. – С. 60–66.
14. **Языковая** номинация. Общие вопросы. – М., Наука. – 1997. – 359 с.